Српска теологија данас 2010 (28–29. мај 2010)
Београд: Православни богословски факултет, 2011, 583–588

Зоран Ранковић, Милосав Вешовић

Православни богословски факултет, Београд

Грчко-српске језичке везе у најстаријим српским рукописним минејима

Сажетак: У овоме раду излажу се резултати анализе фонетске адаптације грцизама у старим српским минејима. У овом излагању акценат је стављен на оне примере у којима се у канону јавља недоследност или је коришћено више могућности приликом адаптације речи грчкога порекла.

Кључне речи: минеј, старословенски језик, српскословенски језик, грцизми, фонетска адаптација.

Прихватајући хришћанство из Византије, Срби су из Византије преузели и облике и садржину црквенога култа. Припремајући се за црквену мисију међу Словенима, словенски просветитељи Ћирило и Методије превели су на словенски језик Свето писмо и основне богослужбене књиге. Полазећи из Цариграда, Солунска Браћа су у словенске земље и цркве пренела облик култа и богослужења који је владао у цариградским срединама. Облик црквенога култа по цариградским правилима и византијска литургичка књижевност, присутна у поезији богослужбених књига, поред Светога писма и Житија светих, допринели су обликовању и богаћењу културне свести свеколиког словенског етноса.

Заједничко богослужење, као један од видова црквенога култа, врши се у одређеним циклусима: дневним, седмичним, месечним, годишњим и пасхалним. Сви ови богослужбени циклуси отелотворени су у песничкој творевини црквенога ритуала познатој под називом *служба*. У структуру службе која се врши према одредбама црквеног „устава“ или типика, уграђују се комбинована читања из Светога писма и песничка „творенија“. Да би организација богослужења била заштићена од својевољних измена, створен је током времена канон литургичких целина и оних књижевних облика који улазе у састав тих целина. Ови књижевни облици сачувани су у богослужбеним књигама (Часослов, Октох, Минеј, Триод, Јеванђелистар, Апостол и др.). Минеј, тема нашег проучавања, представник је, дакле, оне врсте књига које су непоходне за вршење црквеног богослужења.

Минеј је богослужбена књига раздељена према месецима у години на дванаест књига. Службе светима или празницима у минеју распоређене су према редоследу дана у месецу. У раном периоду историје богослужења коришћене су, углавном, три врсте минеја[1]: *служабни* или *месечни*, са службама за сваки дан у години; *празнични*, настао као извод из служабног и садржи службе Господњим и Богородичиним празницима и већим светима; и *општи*, који садржи опште службе и користио се за слављење успомене светих или догађаја из црквене историје који нису имали службу у служабном минеју. Служабни минеј је највише коришћен, а самим тим и превођен.

[1] Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 152; *Лексикон српскої средњеї века* (приредили С. Ћирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999, 407–408.

Минеј је свој облик, вероватно, добио у Цариграду у периоду VIII–IX или X века[2], у време процвата византијске црквене поезије[3]. Превод минеја на словенски језик извршен је крајем X или у првој половини XI века код Јужних Словена[4]. Најстарији до сада сачувани превод словенских минеја је руски превод служабних минеја за септембар-новембар, који су настали 1095–1097. године, а које је, уз студију о њима и читавој групи словенских минеја, издао Ватрослав Јагић[5]. Најстарији сачувани минеј српске редакције је Братков минеј из тридесетих-четрдесетих година XIII века[6].

Испитивања која се односе на проучавање текстова и језика старословенских и редакцијских споменика усмерена су углавном на јеванђељске и апостолске текстове. У прву, и до скора једину, студију посвећену језику и преводу словенских минеја спада већ поменута студија В. Јагића. По њему, сви словенски служабни минеји имају два основна превода: старији, с почетка XI века, рађен вероватно у Бугарској, и млађи, с почетком друге половине XIV века, настао вероватно у тадашњим српским земљама. Он је установио и да су у старијем преводу присутне извесне мање исправке, а да је млађи превод бољи и прецизнији[7]. Јагићева истраживања превода словенских минеја настављају се нарочито у последњим деценијама XX века. Малик Мулић је изнео запажања о уметничком аспекту превода словенских минеја. Он је показао да најстарији преводи поседују велику уметничку вредност, као и да су први преводиоци давали себи већу слободу приликом превођења не само минејских текстова, него и осталих богослужбених текстова[8]. Љ. Штављанин-Ђорђевић износи у кратким цртама своја запажања о преводу најстаријег српског минеја — Братковог минеја, који је поредила с преводом Јагићевих минеја. Она указује да између њих постоје разлике, углавном лексичке природе. Разлике у новембарском делу Братковога минеја у односу на Јагићеве такве су природе да указују на извесну коректорску интервенцију, али које су чињене у границама старе редакције превода[9]. У новије време, у оквиру својих истраживања структуре служби српских рукописних минеја, Т. Суботин износи и нове чињенице које су везане за истраживање превода истих[10], а указано је и на потребу и значај проучавања превода српских рукописних минеја[11]

Ове студије упућују на одређену проблематику везану за преводе, како словенских уопште, тако и српских минеја. Међутим, једном ширем и, можда, систематском проучавању превода минејских текстова још се није приступило. Пошто је логично претпоставити да је први превод богослужбених књига на словенски језик пратио грчке оригинале цариградске провенијенције, онда је логично претпо-

[2] *Лексикон српскоī средњеī века*, 408.

[3] Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 151.

[4] Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 152.

[5] В. Јагичъ, *Служебные минеи за сентябрь, октябрь, и ноябрь в церковнославянскомъ переводе по русскимъ рукописямъ 1095–1097 ī.*, С. Петербургъ 1886.

[6] Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Братков минеј. Кратак приказ.* — Зборник историје књижевности, 10, Београд 1976, 21–40; Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Церниħ, *Опис ħирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Књ. 1*, Београд 1986, 340–345.

[7] В. Јагичъ, *Служебные минеи*, CXXIII и даље.

[8] М. Мулич, *К вопросу о художественом мастерстве в древнейших славянских переводах служебных миней.* — 1100-годишнина от смртта на Кирил Солунски, кн. 2, Скопје 1970, 244–245.

[9] Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Братков минеј. Кратак приказ*, 38.

[10] Т. Суботин, *Канони у службама 1. септембра у најстаријим српским минејима XIII* века. –Археографски прилози, 10–11, Београд 1988–1989, 51–59.

[11] З. Ранковић, *Пројекат проучавања превода српских рукописних минеја.* — Славистика, XI, Београд 2007, 126–131.

ставити да је за филолошку анализу потребно и захвално обрадити адаптацију — фонетску и семантичкау — појединих страних речи, првенствено грцизама.

У старословенске споменике ушао је известан број непреведених грчких речи. Те речи су уношене изворно из грчког језика без тражења преводних еквивалената у старословенском, и често су у свом изворном облику фонетски биле далеке језичком осећају Словена. Оне се даље преносе, према одређеном узусу адаптиране, и у редакцијске писмености[12]. О начину адаптације појединих гласова говори се у старословенским граматикама[13] а примери су дати у речницима[14].У рукописима може бити и одступања од изложених резултата.

Определили смо се да за ову прилику извршимо анализу фонетске адаптације грцизама у старим српским минејима. За основу смо узели рукописни минеј из Народне библиотеке Србије бр. 5[15]. Примере смо упоредили са Братковим минејем из Народне библиотеке Србије бр. 647[16] и минејем из Архива САНУ бр. 58[17]. У овом излагању ставићемо акценат на оне примере у којима се у канону јавља недоследност, коришћено је више могућности приликом адаптације. У оквиру овог разматрања посебно ћемо обрадити изговор иницијалних група ια-, ιε-, ιο-, ιου-, изговор рефлекса грчког αι, адаптацију грчког υ, преношење грчког θ и остале појединачне појаве везане за фонетику[18].

Грчке речи са иницијалним ια-, ιε-, ιο-, ιου- у рукописима српске редакције адаптирале су се са ниа-, ние-, но- / нѡ- , ню-. Ове групе, на књишки начин изговорене, почињале су секвенцом *ij*-, што је било страно народном говору, у коме су почињале са *j*-[19]. Ради илустрације навешћемо по неколико примера за сваку групу.

Група ια — адаптирана је као ниа- / на- / ıа- / їа-[20]: ниаковь — 12va2–3[21], наковѥ — 90va29, їаковь — 16б31–32, ıакѡвѥ — 73a12.

Група ιε- репродукована је као ние-: нієрен — 20А9, нієсєова — 2б26, нієр(оу)/с/(а)л(н)ıле — 15б31, 23a2, нієротѣю ('Ιερόθεος) — 61a9–10. Неколико пута група ιε — означена је са ѥ-, што је вероватно знак да је у народном језику тако адаптирана[22]: ѥр(оу)/с/(а)л(н)ıскаго — 27a1–2, ѥротѣю -61a17, 61va4, 62a12, ѥротѣıа –60a8–9.

---

[12] О начину адаптације у српској редакцији види нпр. : И. Поповић, *Грчко — српске лингвистичке студије III — Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику*. — Зборник радова САН, XLIV — Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955, 117–157; Н. Родић, *Лингвистичка адаптација грчких речи у најстаријим српским апракосима (XII — XIII век)*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 6/1, Београд 1977, 427–444.

[13] А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку*. [Пер. с фр. / Под ред. и с предисл. В. Н. Сидорова], [Изд. 2 — е, стереотипное], Москва 2002, 39–40; А. М. Селищев, *Старославянский язык. В двух частях, [2- е изд.], Москва 2001.*

[14] *Старославянский словарь (по рукописям X- XI веков)*, [Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой], Москва 1994.

[15] Служабни минеј за септембар-октобар, друга четвртина 14. века. У даљем тексту: Рс 5.

[16] Братков минеј — Служабни минеј за септембар-новембар, друга четвртина 13. века (1234 / 1243.). У даљем тексту: НБС 647.

[17] Служабни минеј за септембар-новембар, 1320 / 1330. У даљем тексту: САНУ 58.

[18] „Адаптација ових ријечи занимљива је из више разлога; на основу ње можемо судити о народном изговору појединих вокала страног порекла, о томе колико је и када консултован грчки изворник, о јачини веза са грчким средиштем, о мањој или већој тежњи да се одржи изворност и сл." Ј. Стојановић, *Ортографија и језик Бјелопољскогі четворојеванђеља (13 / 14. вијек)*, Подгорица 2002, 148.

[19] Ј. Стојановић, *Бјелопољско четворојеванђеље*, 148–149.

[20] Прати грчки изворник.

[21] Прва арапска цифра (у комбинацији са v = verso) означава број листа у рукопису, слова *а* и *б* ступац на листу, арапски број на крају ред у ступцу. Слово у *косим* заградама означава спуштено надредно слово, слово у *облим* заградама реконструисана слова.

[22] В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975, 65.

Група ıо- адаптирана је са нѡ- / ıѡ-[23]-: ıѡакнıь — 3а28, нѡна — 1б23, нѡснфь — 18vб18–19, нѡвь — 30а18.

Група ıоу- адаптирана је са нıю-: нıюдеıе — 25а28 нıюдова — 26б3. Ређе је адаптирана са ноу-: ноустына -57б19, а јављају се и примери са оу-: сь оустыною — 57а26.

На основу само ових наведених примера види се да су ове иницијалне групе одржале књишку традицију.

Рефлекс грчког αι био је у старословенском є или ѣ[24]. У Рс 5 рефлекс грчког αι био је є, односно ıе и ѣ ıегуп'та -27б31 (<αἰγυπτος), ıегуптьскыıе -1а3–4 (<αἰγυπτιακός), ıеуреискыıь — 3vб30, 34vа3–4 (<εβραϊκός), нıелисеи (ἐλισσαῖος) -16б22[25], хальдѣнскь (χαλδαιος) — 29vа9.

Грчко υ адаптирано је на различите начине, почев од старословенских рукописа. За означавање грчког υ обично се користио знак ѵ („ижица“), али како се он изговарао *и,* то је и *ижица* често мешана са н. Често се *ижица* мешала са оу без његовог фонетског значења. Ако је н било кратко и неакцентовано оно је могло прећи у ь[26]. У позицији између два самогласника и самогласника и сугласника *ижица* се изговарала *в*[27]. У српскословенским рукописима *ижица* се најчешће замењивала са оу, н, в[28]. За опис стања у старим српским минејима, сматрамо да нема потребе излагати све примере везане за ову проблематику.

Грчко υ је означено са ѵ или н: сумеѡнь (Συμεων) -27а2, 27vа3, снмеѡне -26b2, сир'скоѵю (Συρία) -15а15, кнпарисомь (κυπάρισσος) -15vа7, мѵромь (μύρον) — 3а14, 11б31, сѵ~ньклнть (σύγκλητος) — 18vа5, тнмьпанѣ (τύμπανον) -11vб12, тѵм'панѣ -51а14, кѵрнаѵе — (Κυριακός) — 48vа20.

Не ретко словом оу је означено грчко υ: дорогумен'та (Δορυμέδων)- 27vа21–22, но~ѵм'фодоры (Νυμφοδώρα) -4vб11, тогумьпанѣхь (τύμπανον) — 15vб10–11, саогла (Παῦλος) -54а13 (познато је да се ап. Павле пре просветљења пред Дамаском звао Савле), оупостасехь (υπόστασις) -62б30.

Између два вокала пише се *ижица* која има гласовну вредност в: ıеѵ(а)/г/(г)(є) лнıе (ευαγγέλιον) — 33а30 а иза вокала испред сугласника пишу се и ѵ (в) и в: ıеуста~тнıе (’Ευστάθιος) — 30а6–7, ав'тономе (’Αυτόνομος) — 8а26, павлоѵ (Παῦλος) — 7vа25, пев'гомь (πεύκη) -15vа8, ıеудоѯнıа (’Ευδόξιος) — 49vб13–14, али и оу: клаоудıа (Κλαύδιος) -64б14.

Ижица (=*в*) се писала и тамо где је у грчком еквиваленту стајала β: аѵраамоѵ (’Αβραάμ) — 32б14–15 (:авраамоѵ — 16б19–20), аѵраам'сцн — 6б11, 27а23, гаѵрнль (Γαβριήλ) — 22vа6–7.

Име старозаветног пророка јавља се са *Мојс-*, онако како се у народу и изговара[29]: монсин — 12vа7 (Μωσῆς, Μωϋσῆς), монсеа — 15а21, монсенскы — 27vб31.

Ижица се писала и тамо где је грчки еквивалент имао η: кнтоѵ (κῆτος) -31vа7, кѵ~ть — 32vб23 (: кнта — 16б24, кытѣ — 26vб13).

Када грчко υ није било под акценто и било је кратко, могло је у старословен-

[23] Може се читати на два начина: *ијо-* (књишки) и *јо-* (народно).
[24] В. Јерковић, *Чајничко,* 126.; Вайан, *Руководство по старославянскому языку*, 39.
[25] Иницијално *и-* овде је, по нашем мишљењу, протетички елеменат. И у Асемановом јеванђељу се јавља с иницијалним *и*. Види : Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику,* Београд 1992, 125.
[26] А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку,* 40.
[27] С. Николић, *Старословенски језик, I,* Београд 1994, 35.
[28] Ј. Стојановић, *Бјелопољско четворојеванђеље,* 150.
[29] В. Јерковић, *Чајничко*, 126.

ском дати ь[30], а такво је стање и у српскословенском минеју Рс 5: тьмнїана (τυμίαμα) -36vδ16.

Рефлекс грчког υ могао је и изостати: ѥфнимнѥ (Εὐφημία) — 23δ7, ѥфнимнїа — 25a3.

У минејима се налазе и извесни грцизми у којима се јавља г тамо где га у грчком еквиваленту нема: ѥв'га (εὐα) — 2a10, ѥуга — 5a13, ѥуѫжино — 2vδ21–22, ѥвѫжиноу -80vδ7, нинев'гнта — 31vδ5 (Νιννευῆ), нинеугутѣнь — 32va3, леугни (λευί, λευίς) — 7a1. Наведени примери са г ушли су у старословенски језик из народног грчког језика[31].

Словни знак ѳ у старословенском језику употребљавао се за преношење грчког θ у непреведеним грчким речима. Изговор гласа означеног графемом θ био је сличан словенском језику па се још у старословенском овај сугласник замењивао сугласником који му је у словенском био најближи, најчешће сугласником т, а ређе и са ф, х, ц[32]. У српскословенским рукописима, а посебно у текстовима писаним на народном језику, све више се уопштавало писање са т[33], али се употребљавао и знак ѳ ⁘ у духу грчког оригинала и ћирилске традиције.

Тако, грчком θ одговара ѳ: ѳимоѳею (Τιμόθεος) -23a29, ѳеѡ/д/(ѡ)ра (Θεοδώρα) — 9δ31, ѳеѡ/д/(ѡ)нїа (Θεοδόσιος) — 18va23, ѳеѡфана (Θεοφάνης) — 33a16.

У Рс 5 има примера у којима се наспрам грчког θ употребљавају и ѳ и т, па и ф: амаѳнѥвь (Ἄμαθιος) — 32δ10–11, ѳекла (Θέκλα)-38a7, витанню (Βυθανία)-11a2–3, агафиѥ (Αγάθιος) — 31δ22–23, скифискогю (scythicus) — 14a2–3.

У извесном броју примера стоји ѳ наспрам грчког т : ме/ѳ/(анниѥ) (μετάνοια)-19vδ14, ав'ѳономе (Αὐτόνομος)- 8vδ20, харнѳонє (Χαρίτων) -47δ7–8, 48δ28, 50δ12. Грчко тврдо *е* пренесено је у појединим примерима у старословенским са *о*[34]. У нашим минејима то је учињено са ѡ или о : ѡгеѡн'нынм' (γέενα) — 21δ10–11, ѥдомѣ ('Εδέμ) — 19va20 (:ѥдема — 23a16)

У нашим најстаријим рукописима имамо интерференцију *ф : ѿ* и *ѿ : ф*[35]. И у српским рукописним минејима среће се ф насупрот грчкоме π : ѳеѡфисти (Θεοπίστη) -30δ31, 31δ21–22, арєѡфиг'та ('Αρειοπαγίτης) -58δ4, арєѡфагнта -62a27–28, кофронила (Κοπρόνιμος) -76vδ19, скуфтрь (σκῆπτρον) -96δ25, НБС647, 116$_{28}$: скуптрь, САНУ58, 90a3: скипєтрь.

И мена мученика Евлампија и Евлампије адаптирана су на различите начине : ниєвлам'фиѥ -75δ27, ѥвлам'пиѥ -75va15, ѥлам'пи/є/ -75va20, ниєлам'пиѥ -75vδ8–9, ѥламфиѥю-75δ28.

Појединачних случајева у којима се одступа у адаптацији речи из грчког оригинала и старословенског канона или се у њима осећа грчки утицај, нема много. Навешћемо само карактеристичне примере.

У преносу имена 'Αββακούμ, 'Αμβακούμ и речи 'άμβων и νοέμβριος огледа се утицај народног грчког језика[36]: ам'вакогмь — 13b14, 26va19, амвакогмомь — 28va5–6, амбонь — 18va9[37], ноѥм'бра — 18va21.

Код имена ав(ь)тономь (Αὐτόνομος), в интерферира са н: анѳоно/м/(ь) — 7a25,

[30] А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку,* 40, 53.
[31] Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику,* 23.
[32] А. М. Селищев, *Старославянский язык*, 97, 98.
[33] О прегледу односа ѳ : т у појединим српскословенским рукописима види: Ј. Стојановић, *Бјелопољско четворојеванђеље*, 152.
[34] А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку*, 39.
[35] Н. Родић, *Интерференција Ф : П и П : Ф.* — Јужнословенски филолог, XXX/1–2, Београд 1973, 559–563.
[36] Р. Јовићевић, *О именима* — расправе и чланци -, Београд 1995, 139.
[37] Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*, 108. Групе μβ, μπ преузимају се као *мб*.

ан'тономе — 7а29–30.

Име кодратъ (Κόδρατος, Κοδρᾶτος) јавља се са уметнутим н и са секундарним полугласником, или без њега: кон'драта — 34а9–10, кон'дратъ — 34а11[38].

Можда се у овим примерима (ав(ь)тономь кодратъ) огледа утицај народног језика[39].

Слично је и са именом констан(ь)тинъ (Κωνσταντῖνος): костан'диноу — 16а28, ко~стан'тинъ — 18б8, кон'стан'тине — 18б20–21, костантина — 22б3, и придевом костантина — 18va17–18. Као што се види, поред примера са секундарним полугласником или без њега, час се избацује н а час се умеће. Грчко име Δομέτιος адаптирано је с уметнутим — н -: доментин

-64б12.

Име елисаветъ (’Ελισάβετ) адаптирано је такође на више начина : елисав'тн (Н јд) -35а25, елисавьѳн (Д јд)-37а23, елисав'ѳь (А јд) -35б5. Ово име се и у канону и у српским споменицима јавља с различитим завршецима[40].

Грчко кратко α пренето је у извесним примерима, као и у старословенском[41], са о: погань (πάγανος) — 22б4, поганые -95vб15, САНУ 58 21va4: погань.

Грчка сугласничка група –σρ- (Ισραήλ) је задржана и у минејима: иср(ан)лєви — 1б19, али се јавља и рефлекс — ѕр-, према изговору у грчком језику: иѕ/р/(ан)лєвомь — 16va13, презвитера (πρεσβύτερος) — 49vб12–13.

Грчка гемината γγ адаптирана је са гг –како се писало- или са нг, према изговору у грчком језику: а҃гг҃лскаꙗ — 2а18, а҃нг҃лсци — 25б14.

Грчко *омикрон* (о) даје рефлекс о у старословенском и српскословенском. Међутим, у Рс5 се јавља одступање у виду писања оу уместо о, а што је посведочено још у Вукановом јеванђељу[42]: сь коустоудн -86а16–17, САНУ 58 66vб1–2: сь коустоднією.

У адаптацији речи са иницијалним ια-, ιε-, ιο-, ιου-, стари српски рукописни минеји готово да не одступају од грчког оригинала и старословенског канона. У писању имена града Јерусалима, као и мученика Јеротеја, присутан је народни изговор. Рефлекс грчког αι је є или ѣ, док је υ адаптирано на разне начине : у, и, оу, в. Грчком θ одговара: ѳ, т, ф, тврдо *е* пренесено је са ѡ или о, кратко α са о, присутна је интерференција *ф : п*. Све ово показује да треба брижљиво приступати анализи превода најстаријих српских рукописних минеја.

---

38 „У овоме грцизираноме личном имену романскога порекла (Quadratus) -н- је секундарно. У Супрасаљском зборнику — у коме се јавља педесет и шест пута- ово име је без секундарнога -н-...” Р. Јовићевић, *О именима*, 153.

39 У страним речима пред денталним и лабијалним сугласницима умеће се врло често *н* или *м* у нашем језику...” А. Белић, *Историја српског језика: Фонетика, речи са деклинацијом, речи са конјугацијом.* Приредио А. Младеновић. Изабрана дела Александра Белића, књ. 4, Београд 1994, 130.

40 Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском,* 45–46; Р. Јовићевић, *О именима,* 133.

41 Вайан, *Руководство по старославянскому языку,* 39.

42 Н. Родић, *Лингвистичка адаптација грчких речи у најстаријим српским апракосима,* стр. 430.